

Övervakning av religionssamfunden

Utgångspunkten för denna artikel är ett nationellt särdrag, nämligen det faktum att i Finland övervakar justitieombudsmannen också religionssamfundens verksamhet. Avsikten är att dels redogöra för vad övervakningen av religionssamfund innebär i praktiken, dels beskriva de tre alternativa övervakningsformer av olika grad som förekommer i Finland. Framställningen sker med tre kristna kyrkosamfund som exempel – den evangelisk-lutherska, den ortodoxa och den katolska kyrkan – och genom att jämföra justitieombudsmannens laglighetskontroll av samfunden.

När man i Finland talar om laglighetskontroll av religionssamfund avser man i första hand den evangelisk-lutherska statskyrkan. Omfattningen och intensiteten av övervakningen när det gäller den lutherska kyrkan är exceptionell i internationell jämförelse. Detta väcker en följdfråga: Blir ett så nära förhållande mellan stat och kyrka ett problem när det gäller att sammanjämka religionsutövning och offentliga uppdrag? Denna artikel begränsar sig till de centrala frågorna i laglighetskontrollen, utan avsikt att vara en komplett framställning av relationen mellan kyrka och stat.

En viktig sakfråga som man har tagit ställning vid laglighetskontrollen till är kvinnoprästfrågan. Det blev möjligt att prästviga kvinnor efter ett beslut som evangelisk-lutherska kyrkan själv fattade på 1980-talet. Därefter har de högsta laglighetsövervakarnas och domstolarnas avgöranden på ett avgörande sätt främjat kvinnoprästsaken. Också i detta sammanhang är den centrala frågan förhållandet mellan kyrka och stat. Hur är det alltså möjligt att statliga organ har kunnat bidra till att kvinnliga präster är verksamma inom den evangelisk-lutherska kyrkan men inte inom andra religionssamfund, exempelvis den ortodoxa eller katolska kyrkan?

Grunden för övervakningen av religionssamfunden

Justitieombudsmannens uppdrag är att övervaka att myndigheter, tjänstemän och andra som sköter offentliga uppdrag iakttar lag och uppfyller sina skyldigheter. När det gäller religionssamfunden sker laglighetskontrollen i enlighet med tre lagar. Religionsfrihetslagen (453/2003) gäller alla registrerade religionssamfund. Ortodoxa kyrkosamfundets verksamhet regleras dels i religionsfrihetslagen och dels i en speciallag, nämligen lagen om ortodoxa kyrkan. I lagstiftningshänseende intar den evangelisk-lutherska kyrkan i en särställning. Bestämmelser om den finns i grundlagen, kyrkolagen och religionsfrihetslagen.

Religionsfrihetslagen är en allmän lag som reglerar en särskild organisationsform för religionsutövning, nämligen registrerade religionssamfund. I lagen finns bestämmelser bl.a. and annat om bildande och registrering av religionssamfund, om medlemskap i sådana samfund, om samfundsordningen och om förfarandet vid inträde i och utträde ur samfund. För att ett religionssamfund ska kunna registreras måste det ha minst 20 medlemmar. För närvarande finns det 50–60 registrerade religionssamfund. Ett av dem är katolska kyrkan vars juridiska ställning i Finland baserar sig uteslutande på religionsfrihetslagen.

Registrering av ett religionssamfund leder inte automatiskt till att samfundet omfattas av justitieombudsmannens övervakning. Justitieombudsmannen är behörig i förhållande till ett privat samfund endast om det har ett offentligt uppdrag, vilket är typiskt för religionssamfund. Med offentligt uppdrag avses här främst åtgärder som hänger samman med rätten att viga till äktenskap och att begrava. För närvarande har ungefär 40 registrerade religionssamfund vigselrätt och till denna del omfattas de sålunda av justitieombudsmannens tillsynsbehörighet.

Begreppet offentligt uppdrag är utgångspunkten för justitieombudsmannens behörighet och anger också gränserna för laglighetskontrollens omfattning. Begreppet säger ingenting om övervakningsnivån dvs. om de medel som justitieombudsmannen har att tillgå. Det straffrättsliga tjänsteansvaret är själva kärnan i tjänstemannarätten. Också när det gäller övervakningen av religionssamfund kan detta bli relevant i vissa sammanhang. Vid bedömningen av det straffrättsliga ansvaret är kärnfrågan inte det offentliga uppdraget utan utövningen av offentlig makt (RP 77/2001 rd).

Ett av de grundläggande kriterierna för utövning av offentlig makt anses vara att verksamheten åtminstone i viss mån har konsekvenser för enskilda personers eller sammanslutningars juridiska ställning. Vigsel till äktenskap har en sådan dimension. Till sin juridiska karaktär är vigsel en privaträttslig åtgärd som utförs med vigselförrättarens medverkan. En vigsel är dess-

utom förenad med förmögenhetsrättsliga verkningar och andra konsekvenser för de sammanviggas rättigheter och skyldigheter. På grund av de rättsverkningar som hänger samman med äktenskapet utövar vigselförrättaren också offentlig makt. Vigseln är dessutom förknippad med andra uppgifter som kan karaktäriseras som offentligt administrativa, t.ex. skyldigheten att försäkra sig om att hindersprövning har skett, utfärdande av vigselbevis och anmälan om vigseln till befolkningsdatasystemet.

Att justitieombudsmannens behörighet och det straffrättsliga tjänsteansvaret har utsträckts till att omfatta vigselförrättningar är en följd av den modell man gått in för i Finland. Såväl i Finland som över huvud taget i de nordiska länderna kan parterna själva välja vigselform. En vigsel kan antingen vara civil eller förrättas av ett religionssamfund. I de länder där civil vigsel i regel är den obligatoriska vigselformen (t.ex. Italien, Frankrike, Tyskland och Schweiz) uppkommer vigseln rättsverkningar genom en myndighetsåtgärd (RP 14/2008 rd).

När det är fråga om att utöva offentlig makt tillämpas tjänstebrottsbestämmelserna i strafflagens 40 kap. också när maktutövningen sker utanför förvaltningsmaskineriet. I tjänstebrottsbestämmelserna jämföras personer som sköter offentliga förtroendeuppdrag eller utövar offentlig makt med tjänstemän. Den som i ett religionssamfund förrättar vigslar kan sålunda åtalas för brott mot tjänsteplikt. Själva begreppet offentligt uppdrag är emellertid inte någon grund för straffrättsligt tjänsteansvar. Om det endast rör sig om ett offentligt uppdrag är det inte möjligt att åtala för tjänstebrott. Men också i sådana fall har justitieombudsmannen andra möjligheter att utöva laglighetskontroll.

Den finländska modellen kan eventuellt kritiseras för att den kopplar ihop religionssamfundens verksamhet med justitieombudsmannens övervakning. Om exempelvis den utövning av offentlig makt och övriga offentliga uppdrag som sammanhänger med en vigsel skulle utföras genom myndighetsåtgärder skulle denna situation inte uppkomma. Å andra sidan kan ett religionssamfund själv avgöra om det ska ansöka om vigselrätt. Om samfundet inte ansöker om vigselrätt innebär det att själva vigseln måste ske civilt medan en religiös ceremoni kan ordnas separat utan de rättsverkningar som sammanhänger med vigseln. I sådana fall har justitieombudsmannen självklart inte heller någon behörighet att övervaka förfarandet.

Ortodoxa kyrkans ställning

Finland har två statskyrkor, nämligen den evangelisk-lutherska och den ortodoxa. Enligt språkbyråns ordbok betyder ordet statskyrka ett kyrkosamfund som är administrativt och ekonomiskt beroende av staten. Definitionen har många dimensioner. För det första anger den att

staten är maktförhållandets primus motor, dvs. ursprung. Maktförhållandet går från staten till kyrkan, inte tvärtom. Å andra sidan är definitionens tillämpningsområde synnerligen öppet. Det kan finnas stora variationer i tid och rum och mellan olika kyrkosamfund för hur långt statens administrativa och ekonomiska makt sträcker sig. För det tredje antyder det nära förhållande som definitionen beskriver att en statskyrka har ett alldeles speciellt förhållande till staten i jämförelse med andra religionssamfund.

Ortodoxa kyrkan och dess församlingar är offentliga samfund vilkas ställning och organisationsform i första hand grundar sig på lagen om ortodoxa kyrkan. I religiöst hänseende är å andra sidan Finlands ortodoxa kyrka ett autonomt ärkebiskopsstift som kanoniskt sett hör till Konstantinopels ekumeniska patriarkat. Kyrkan är därför samtidigt både ett finländskt offentligt samfund och en del av den globala ortodoxa kyrkan, vilket ger kyrkosamfundet en mycket speciell ställning i förhållande till den finländska lagstiftningen.

Ortodoxa kyrkans ställning i förhållande till staten har förändrats snabbt under de senaste tio åren. Även om den ortodoxa kyrkan fortfarande är en statskyrka har den alltmer fjärmats sig från staten. Det första steget var grundlagsreformen 2000. Före den utnämnde republikens president statskyrkornas ärkebiskopar och biskopar. Det var alltså i sista hand presidenten som bestämde vem som skulle inneha de ledande posterna i statskyrkorna. Efter 2000 års grundlagsreform får kyrkorna själva välja ärkebiskop och biskopar (RP 1/1998 rd).

Den nya lagen om ortodoxa kyrkan (985/2006) som trädde i kraft i början av 2007 innebar en vändpunkt för ortodoxa kyrkan. Enligt den tidigare lagen ankom kyrkosamfundets högsta förvaltning på landets regering och många frågor som gällde ortodoxa kyrkans interna verksamhet reglerades genom lag eller förordning. Ortodoxa kyrkans nära band till staten framgick även så att en av statsrådet utnämnd representant deltog i kyrkomötet. Indelningen i församlingar, fastställandet av övervakningsdistrikten samt antalet ambulerande präster och kantorer, deras boningsort och verksamhetsområde fastställdes genom beslut av en statlig myndighet. Också det faktum att prästerna, diakonerna och kantorerna beklädde tjänster på vilka statstjänstemannalagstiftningen tillämpades var ett tecken på det nära sambandet mellan kyrka och stat. Kyrkostyrelsens och stiftsförvaltningens utgifter finansierades direkt av statens medel och kyrkostyrelsens ställning jämfördes i många avseenden med statliga myndigheters. Undervisningsministeriet och den ortodoxa kyrkostyrelsen ingick likaså resultatavtal där man ställde upp resultatmål för kyrkostyrelsen.

Lagreformen 2007 syftade till att stärka ortodoxa kyrkans självstyrelse och inskränka statens medverkan i det interna beslutsfattandet. Bemyndigandet att utfärda normer överfördes till

kyrkans egna organ till den del som det inte var fråga om ärenden som krävde reglering på lagnivå. Kyrkans central- och stiftsförvaltning blev mycket självständigare och också i ekonomiskt hänseende lösgjordes ortodoxa kyrkan från staten så att dess omkostnader inte längre betalas direkt av statens medel utan kyrkan får ekonomiskt statsbidrag (RP 59/2006 rd).

Under riksdagsbehandlingen framfördes olika uppfattningar om de kyrkoanställdas ställning och hur den skulle ordnas. Enligt riksdagens förvaltningsutskott hade det fallit sig naturligt att i enlighet med principen om tjänstemannaförvaltning bibehålla tjänsteförhållande som anställningsform inom ortodoxa kyrkan. Förvaltningsutskottet motiverade sin ståndpunkt med att ortodoxa kyrkan och dess församlingar är offentliga samfund (FöUB 20/2006 rd). Grundlagsutskottet ansåg för sin del att ortodoxa kyrkans ställning inte kräver att tjänsteförhållandena bibehålls. Grundlagsutskottet påpekade att de kyrko- och församlingsanställdas uppgifter endast i liten utsträckning innebär utövande av offentlig makt och detta främst i samband med vigsel till äktenskap och prövning av äktenskapshinder. Utskottet påpekade vidare att också andra religiösa samfund har fått vigselrätt trots att deras anställda inte står i tjänsteförhållande. (GrUU 28/2006 rd).

Det är intressant att dryfta ortodoxa kyrkans ändrade ställning i skenet av det straffrättsliga tjänsteansvaret. Utgångspunkten är den att ortodoxa kyrkans tjänstemän självklart omfattas av det straffrättsliga tjänsteansvaret. Enligt grundlagens allmänna bestämmelse om tjänsteansvar i grundlagens 118 § ansvarar en tjänsteman för lagligheten i sina tjänsteåtgärder. Detta innebär bl.a. att på tjänstemän tillämpas strafflagens 40 kap. om tjänstebrott (RP 1/1998 rd).

Det att ortodoxa kyrkans tjänstemän numera står i arbetsavtalsförhållande har direkta konsekvenser för tillämpningen av strafflagens tjänstebrottsbestämmelser. Enligt strafflagens 40 kap. 11 § avses med tjänsteman den som står i tjänsteförhållande eller därmed jämförbart anställningsförhållande till bl.a. ortodoxa kyrkan. Senare i samma paragraf föreskrivs om offentligt anställda arbetstagare, varmed avses personer som står i arbetsavtalsförhållande till ett offentligt samfund.

Eftersom den nya lagen om ortodoxa kyrkan innebär att alla anställningsförhållanden är arbetsavtalsförhållanden, kan bestämmelserna om tjänstemän tillämpas endast på anställda i egenskap av offentligt anställda arbetstagare. Detta innebär att man inte längre på ortodoxa kyrkans anställda kan tillämpa tjänstebrottsbestämmelserna om missbruk av tjänsteställning, grovt missbruk av tjänsteställning, brott mot tjänsteplikt och brott mot tjänsteplikt av oaktsamhet. Det tidigare omfattande straffrättsliga tjänsteansvaret har bibehållits endast i situationer

där den anställde utövar offentlig makt, exempelvis viger till äktenskap. Enligt tillämpningsbestämmelsen i strafflagens 40 kap. 12 § ska samtliga tjänstebrottsbestämmelser tillämpas på personer som utövar offentlig makt. (RP 77/2001 rd).

Eftersom justitieombudsmannen enligt grundlagens 110 § har åtalsrätt i ärenden som omfattas av laglighetskontrollen innebär den nya lagen om ortodoxa kyrkan att också justitieombudsmannens åtalsrätt inskränks när det gäller tjänstebrott. Utgångspunkten är den att justitieombudsmannens åtalsrätt inte har begränsats till tjänstebrott utan åtalsrätten bestäms enbart utifrån objektet för laglighetskontrollen (RP 1/1998 rd). Om justitieombudsmannens behörighet alltså omfattar ett offentligt uppdrag kan den som fullgör uppdraget åtalas också för andra än tjänstebrott.

När det gäller ortodoxa kyrkan har emellertid åtalsrätten i fråga om tjänstebrott och även annars de facto inskränkts. Även om offentligt anställda arbetstagare beaktas särskilt i strafflagens tjänstebrottsbestämmelser är deras straffrättsliga ansvar snävare än tjänstemäns och sådana personers som utövar offentlig makt. Eftersom gärningar som kan betraktas som t.ex. brott mot tjänsteplikt av oaktsamhet inte har kriminaliserats på annat sätt är det inte heller möjligt att åtala för något annat brott. Om lagrummet om brott mot tjänsteplikt av oaktsamhet inte är tillämpligt, har det mot bakgrunden av strafflagens allmänna kriminaliseringar inte nödvändigtvis skett något brott. Att tjänstemannaställningen har omvandlats till ett arbetsavtalsförhållande har genom den snävare åtalsrätten påverkat nivån på justitieombudsmannens laglighetskontroll.

Den nya lagen om ortodoxa kyrkan innehåller ett lagstiftningstekniskt skönhetsfel. I strafflagens 40 kap. 11 § (604/2002) talar man fortfarande om den som står i tjänsteförhållande eller därmed jämförbart anställningsförhållande till ortodoxa kyrkan. Men efter reformen finns det inte längre sådana förhållanden. Lagrummet har antingen lämnats oändrat av ouppmärksamhet eller så har man tänkt att det i verkligheten har blivit betydelselöst. Numera är i varje fall endast den bestämmelse i lagrummet tillämplig som definierar begreppet offentligt anställd arbetstagare.

Ovan har jag behandlat det förändrade tjänsteansvaret. Justitieombudsmannens behörighet när det gäller ortodoxa kyrkans offentliga uppdrag är emellertid lika omfattande som tidigare. I övervakningspraxis har man allmänt utgått från att ändringar i organisationsformer eller utläggning av uppgifter som tidigare enbart sköts av den offentliga sektorn inte inskränker laglighetsövervakarnas behörighet. Det att anställningsförhållandets typ har ändrats inom ortodoxa kyrkan har sålunda inte påverkat omfattningen av justitieombudsmannens behörighet. Den nuvarande behörigheten i relation till ortodoxa kyrkans förvaltning framgår bl.a. av att

kyrkan enligt den nya lagen ska följa de allmänna lagar som styr förvaltningen, dvs. förvaltningslagen, offentlighetslagen, språklagen och arkivlagen. Å andra sidan har justitieombudsmannens behörighet av tradition begränsats så att frågor som gäller religionsutövning och lärofrågor kategoriskt lämnats utanför behörigheten.

Laglighetsövervakningen av evangelisk-lutherska kyrkan

När det gäller evangelisk-lutherska kyrkans personal i tjänsteförhållande är justitieombudsmannens övervakningsbehörighet klar. När det är fråga om en myndighet eller tjänsteman är utgångspunkten den att verksamheten omfattas av justitieombudsmannens behörighet och tjänstebrottsbestämmelserna. I fråga om tjänstemän kan man snarare konstatera att det blir nödvändigt att särskilt motivera och leda i bevis att en tjänstemans verksamhet av någon anledning inte skulle omfattas av justitieombudsmannens behörighet eller att tjänstebrottsbestämmelserna inte är tillämpliga.

Också när det gäller den evangelisk-lutherska statskyrkan har man av tradition ansett att laglighetsövervakarens behörighet inte gäller religionsutövning och lärofrågor. Vad som avses med religionsutövning och lärofrågor är inte relevant enbart med tanke på justitieombudsmannens behörighet. Också den andra högste laglighetsövervakaren, justitiekanslern i statsrådet, övervakar statskyrkorna med samma behörighet. De högsta rättsinstanserna – högsta domstolen och högsta förvaltningsdomstolen – har i egenskap av högst rättsinstanser fattat ett flertal avgöranden som gäller evangelisk-lutherska kyrkan. Avgörandena har framför allt gällt kvinnoprästfrågan och därmed ett slags gränsdragning när det gäller vilka typer av ärenden som kan anses vara lärofrågor.

Den juridiska utgångspunkten i kvinnoprästfrågan är lagen om jämställdhet mellan kvinnor och män (609/1986), som trädde i kraft i början av 1987. Enligt lagens 2 § ska den inte tillämpas på verksamhet som ansluter sig till evangelisk-lutherska kyrkans, ortodoxa kyrkosamfundets eller andra religionssamfundets religionsutövning. I regeringens proposition sades det uttryckligen att lagen inte ska tillämpas på kyrkliga förrättningar, såsom prästvigsel. Avsikten med propositionen var sålunda inte att ingripa i kvinnoprästfrågan (RP 57/1985 rd).

Evangelisk-lutherska kyrkans kyrkomöte godkände 1986 kvinnliga präster och de första kvinnorna prästvigdes 1988. De högsta laglighetsövervakarna fick mycket snart de första klagomålen som gällde kvinnliga präster. I klagomålen tog man bl.a. upp frågan om en biskop med hänvisning till sin övertygelse kunde vägra prästviga en kvinna. Justitiekanslern konsta-

terade att biskopen i Uleåborgs stift handlade i strid med lag och sin tjänsteplikt när han vägrade prästviga kvinnor. Denna vägran hade lett till att kvinnor blev tvungna att anhålla om prästvigning i något annat stift (561/89).

Högsta domstolen har behandlat frågan om jämställd behandling av en kvinnlig sökande i samband med en tjänstetillsättning (2001:9). I ett domkapitels utlåtande till en församling hade en kvinnlig sökande placerats i första förslagsrum när man bedömde sökandenas förmåga och skicklighet att sköta den aktuella tjänsten. Församlingen valde emellertid en man som hade placerats i femte, dvs. sista förslagsrum. En kvinnlig sökande bad jämställdhetsombudsmannen ge ett yttrande om huruvida hon i strid med jämställdhetslagen hade diskriminerats vid tjänstetillsättningen. Jämställdhetslagen var tillämplig på fallet och jämställdhetsombudsmannen kom fram till att den kvinnliga sökanden måste anses mera meriterad för tjänsten än den man som utnämndes. Det hade därför uppkommit en sådan diskrimineringspresumption som avses i lagen. Högsta domstolen konstaterade för sin del följande:

Religionsfrihet innebär frihet att utöva religion. Detta innebär att församlingarna har rätt att fritt välja sina präster. I sin religionsutövning ska kyrkan emellertid följa grundlagen och respektera jämställdheten mellan könen. Också kyrkan har godkänt principen om jämställdhet mellan könen. Den aktuella begränsningen i jämställdhetslagen kan utan att religionsfriheten kränks tolkas så att den inte avser val av kaplan under nuvarande förhållanden.

När en församling väljer kaplan är den i arbetsgivarställning. Det kan ändå anses tolkbart om val av kaplan är en sådan kyrklig förrättning som man i regeringens proposition har avsett att lämna utanför lagens tillämpningsområde. Begränsningen i 2 § 1 mom. 1 punkten i jämställdhetslagen måste tolkas på det sätt som bäst främjar jämställdheten mellan könen, särskilt i arbetslivet. Uttrycket "religionsutövning" i lagrummet måste därför tolkas snävt och inte utvidgande. Det är sålunda inte motiverat att anse att val av kaplan hör till religionsutövningen.

Församlingen kunde alltså inte på det sätt som jämställdhetslagen kräver påvisa att det fanns något med tjänstens natur sammanhängande, vägande eller godtagbart skäl till dess förfarande eller att förfarandet skulle ha berott på någon annan godtagbar faktor än sökandenas kön. Högsta domstolen förpliktade därför församlingen att betala gottgörelse enligt jämställdhetslagen till den kvinnliga sökanden.

Också högsta förvaltningsdomstolen har behandlat jämställdhetsaspekten vid tjänstetillsättningar. Högsta förvaltningsdomstolens avgörande (2008:8) gällde ett fall där en manlig präst i sin tjänsteansökan uppgav att han inte skulle förrätta gudstjänst tillsammans med kvinnliga präster. Högsta förvaltningsdomstolen ansåg att ett accepterande av detta skulle leda till dis-

kriminierande arrangemang som stred mot jämställdhetslagen. När den manlige sökanden uppgav att han skulle vägra förrätta gudstjänst med kvinnliga präster måste han anses på förhand ha uppgivit att han inte har för avsikt att sköta alla uppgifter och fullgöra de skyldigheter som hör till kyrkoherdetjänsten.

Högsta förvaltningsdomstolen baserade sitt avgörande på kyrkolagen och kyrkoordningen. Enligt kyrkoordningen är den inte behörig att vara valkandidat vid val av kyrkoherde som uppenbart saknar de förutsättningar som krävs. Enligt högsta förvaltningsdomstolen innehåller varken kyrkolagen eller kyrkoordningen bestämmelser som berättigar en anställd som tagit emot en kyrklig tjänst att med åberopande av religiös övertygelse låta bli att utföra till tjänsten hörande uppgifter eller fullgöra skyldigheter. Det ingår i kyrkoherdens tjänsteuppsdrag att förrätta gudstjänster och det handlar i detta sammanhang inte om den i grundlagen trygga- de rätten till religionsutövning. Den som söker en tjänst som kyrkoherde och meddelar att han inte kommer att förrätta gudstjänster tillsammans med kvinnliga präster är enligt högsta förvaltningsdomstolens uppfattning inte behörig valkandidat.

Flera domstolar har intagit motsvarande ståndpunkt i situationer där en manlig präst i tjänsteställning har vägrat arbeta tillsammans med kvinnliga präster. Åbo förvaltningsdomstol (08/0328/1) har exempelvis konstaterat att arbetsarrangemang som sker med hänvisning till den anställdas kön redan i sig är förbjudna enligt jämställdhetslagen. Enligt förvaltningsdomstolen var utgångspunkten när jämställdhetslagen stiftades att frågan om prästens kön kunde hänföras till religionsutövning om kyrkans lära kräver det. Eftersom Finlands evangelisk-lutherska kyrka har godkänt kvinnopräster blir jämställdhetslagen tillämplig också när man utarbetar listor över arbetsturer som innefattar förrättande av gudstjänst. Gudstjänsterna utgör en väsentlig del av kaplanens tjänsteuppgifter och i detta sammanhang är det inte fråga om den i grundlagen garanterade rätten till religionsutövning (beslutet har överklagats till högsta förvaltningsdomstolen 10.11.2008, där ärendet fortfarande är anhängigt).

Biskopsmötet sände 2006 till församlingarna och kyrkoförvaltningen för kännedom sitt betänkande om arbetsledning, utvecklande av arbetsmiljön och arbetsskydd ("Työn johtaminen, työn yhteisen kehittäminen ja työturvallisuus"), där man tar ställning till den spänning som kvinnoprästfrågan har orsakat i den kyrkliga arbetsgemenskapen. Betänkandet understryker betydelsen av jämställdhet mellan kvinnor och män. Enligt betänkandet måste arbetsgivaren fördela prästernas arbetsuppgifter jämnt oberoende av kön. Arbetstagarna ska å sin sida sköta alla uppgifter som hör till tjänsten. Den som förhåller sig avvisande till kvinnliga präster har rätt att bli prästvigd men han förutsätts vara beredd att samarbeta med kvinnliga präster. Han kan därför inte vägra sköta uppgifter som lagligen ankommer på honom tillsammans med en kvinnlig präst.

I augusti 2009 avgjorde justitieombudsmannen ett klagomål (3189/07) som gällde det ovan nämnda betänkandet till biskopsmötet. Klagomålet var inlämnat av en person som ansåg att redogörelsen stred mot religionsfriheten och samvetsfriheten eftersom kvinnoprästmotståndare genom ett arbetsförordnande kunde tvingas till religionsutövning i strid mot sin övertygelse. Kärnfrågan var hur man skulle tolka rätten till religion och samvetsövertygelse när det är fråga om religionsutövning som en arbetsuppgift. Är det alltså möjligt att åberopa religions- och samvetsfrihet för att vägra utföra en arbetsuppgift?

Justitieombudsmannen konstaterade att biskopsmötets ståndpunkt till religions- och samvetsfrihet stämmer överens med vedertagen tolkning. Enligt justitieombudsmannen finns det inget stöd i förarbetena till grundlagen för att en präst skulle kunna vägra utföra tjänsteåligganden med hänvisning till sin övertygelse. Detta är även praxis vid tolkningen av den europeiska människorättskonventionen. Tolkningen får dessutom stöd i justitiekanslerns avgöranden i kvinnoprästfrågan från år 1989 och i inhemsk rättspraxis. I inhemsk rättspraxis har man ansett att en präst inte kan sköta sina tjänsteåligganden på samma villkor som sin egen religionsutövning utan utgångspunkten bör vara de krav som tjänsten ställer. Prästen har utnyttjat sin religions- och samvetsfrihet genom att förbinda sig att sköta en prästtjänst och egna teologiska eller andra uppfattningar får inte ställa hinder för att sköta tjänsteåligganden. Enligt justitieombudsmannen är jämlikhet, jämställdhet och icke-diskriminering så centrala begrepp i vår rättsordning att det allmänna bör främja dem. Det är därför inte möjligt att med åberopande av samvetsfrihet agera på ett sätt som kränker andra grundläggande fri- och rättigheter eller står i strid med rättsordningen.

De högsta laglighetsövervakarnas och de högsta domstolarnas ståndpunkter i kvinnoprästfrågan är på det hela taget entydiga. På evangelisk-lutherska kyrkan tillämpas samma bestämmelser som när det gäller tjänstemän i övrigt. Utgångspunkten är grundlagens 76 § enligt vilken det i kyrkolagen finns bestämmelser om den evangelisk-lutherska kyrkans organisation och förvaltning. Kyrkan har ensam initiativrätt endast i frågor som gäller den. Det är kyrkomötet som utarbetar kyrkans lagförslag. Riksdagen och presidenten har endast rätt att godkänna eller förkasta ett sådant lagförslag. Efter att evangelisk-lutherska kyrkan själv har godkänt kvinnliga präster blir jämställdhetsbestämmelserna tillämpliga på samma sätt som i fråga om tjänstemannakåren i övrigt. När det gäller tjänstemannakåren i allmänhet skulle det exempelvis inte vara godtagbart att en mansperson vägrar arbeta tillsammans med en kvinnlig kollega eller på förhand, när han söker en tjänst, uppger att han inte kommer att samarbeta med kvinnor. Det är lika oacceptabelt att en förman skulle vägra acceptera en kvinnlig underlydande eller att kvinnor skulle diskrimineras vid tjänsteutnämningar på grund av sitt kön. Den omständigheten har i de högsta laglighetsövervakarnas praxis varit något som inte har ansetts kunna hänföras till religionsutövning eller lärofrågor.

Principen om god förvaltning

I kyrkolagen finns bestämmelser om den evangelisk-lutherska kyrkans organisation och förvaltning. Enligt kyrkolagen ska förvaltningslagen tillämpas på kyrkans verksamhet. På detta sätt blir de allmänna förvaltningsprinciper som gäller tjänstemannakåren tillämpliga också på den evangelisk-lutherska kyrkan.

Såväl justitiekanslern som justitieombudsman har nyligen tagit ställning till frågan om hur förvaltningslagen ska tillämpas i kyrkans verksamhet. Justitiekanslern behandlade ett klagomål (69/06) där en man från Helsingfors muntligt hade bett om lov att få ordna sin mors begravning i Esbo domkyrka. Espoon tuomiokirkkoseurakunta och Esbo svenska församling avslag begäran med motiveringen att ingen annan än församlingsmedlemmar har tillträde till kyrkan. Frågeställarens mor var inte medlem i någondera församlingen, men släktens gravar finns på kyrkogården i Esbo.

Efter avslaget bad sökanden per e-post om besvärshanvisning och information om eventuella beslut om riktlinjer i frågan. Det beslut och den motivering som sökanden hade bett om ingick inte i församlingarnas svar. I svaret konstaterades det att beslutet var oöverklagbart. Både det svenskspråkiga och finskspråkiga domkapitlet prövade ärendet men fann inte något klandervärt i församlingarnas tjänsteinnehavares förfarande.

Justitiekanslern konstaterade att tre tjänsteinnehavare i Esboförsamlingarna genom sitt förfarande hindrade sökandens grundlagfästa rätt till god förvaltning. Tjänsteinnehavarna hade för det första åsidosatt den förhandlingsplikt som följer av förvaltningslagen och dessutom handlat i strid med proportionalitetsprincipen och serviceprincipen då de inte informerade sökanden om det korrekta förfarandet. Därmed hade de också gjort det omöjligt för sökanden att få sitt ärende behandlat av en behörig myndighet samt åsidosatt sökandens rätt till ett motiverat avgörande och rätten att söka ändring. Tjänsteinnehavarna borde ha vidarebefordrat sökandens e-postförfrågan till någotdera församlingsrådet för behandling men i sitt svar till sökanden hade de inte på något sätt hänvisat till detta beslutsförfarande. Domkapitlet förbisåg de ovan konstaterade felaktigheterna i tjänsteinnehavarnas agerande och beaktade inte att sökanden förvägrats den grundlagsenliga rätten till god förvaltning. Justitiekanslern gav därför de båda domkapitlen och de tre tjänsteinnehavarna en anmärkning.

Justitieombudsmannen har också tagit ställning till frågan om distribution av evangelisk-lutherska församlingstidningar med hänsyn till god förvaltning (3531/06). Det var fråga om ett tiotal klagomål som gällde utdelning av församlingstidningar i brevinkast. Församlingstidningar distribueras på två olika sätt. De flesta församlingarna har ett system med massdistribu-

tion. Detta innebär att tidningen distribueras till alla hushåll enligt samma praxis som reklam- och gratisblad. Församlingstidningar distribueras då inte till hushåll som på sin ytterdörr har satt upp ett förbud mot reklam- och gratisdistribution. Det alternativa distributionssättet är per adress vilket innebär att tidningen delas ut endast till församlingsmedlemmar. Den största församlingstidningen, Helsingin seurakuntayhtymäs Kirkko ja kaupunki distribueras enligt adresslista. Inga klagomål har inkommit om detta distributionssätt.

I klagomålen var det i allmänhet fråga om att de som fått massdistribution inte ville ha församlingstidningar men nog andra reklam- eller gratistidningar. De kunde emellertid inte få stopp på distributionen av församlingstidningar på annat sätt än att genom att förbjuda all reklam- och gratisdistribution. Det hade också förekommit fall där klaganden ville ha församlingstidningar men inte kunde få det eftersom klaganden hade förbjudit annan reklam- och gratisdistribution. Enligt avtalsvillkoren distribuerades församlingstidningar inte till hushåll som förbjudit reklam- eller gratisdistribution.

Justitieombudsmannen konstaterade att det var fråga om två motstridiga utgångspunkter. När det gällde distributionen av församlingstidningar var det dels fråga om att den evangelisk-lutherska kyrkan på eget initiativ tillämpat förvaltningslagen och dess allmänna principer. Bl.a. serviceprincipen och principen om att beakta kundaspekten hör enligt förvaltningslagen till god förvaltning. I fråga om distribution av församlingstidningar innebär detta att församlingarna så enkelt och flexibelt som möjligt ska säkerställa sina kunders möjlighet att välja om de ville ha församlingstidningen eller inte. Justitieombudsmannen anser att en person blir förvaltningskund på det sätt som förvaltningslagen avser senast när han eller hon vänder sig till församlingen för att avbryta distributionen av församlingstidningen.

Å andra sidan har den evangelisk-lutherska kyrkan rätt att sprida sitt religiösa budskap på det sätt som framgår av grundlagsutskottets betänkande (GrUB 17/2006 rd). Vid distributionen av församlingstidningar leder dessa utgångspunkter till två olika resultat. Justitieombudsmannen konstaterar i enlighet med regeringens proposition om grundlagen ska justitieombudsmannen övervaka att principen om god förvaltning förverkligas. Övervakningen omfattar också församlingstidningar, eftersom kyrkan på eget initiativ tillämpar förvaltningslagen. Enligt justitieombudsmannen förefaller praxis vid distribution av reklam- och gratisblad inte att erbjuda en godtagbar lösning på de aktuella problemen. Alternativet distribution till församlingsmedlemmar enligt adresslista förefaller vara det bästa alternativet för distribution. Denna form beaktar bäst kundaspekten på ett sådant sätt som god förvaltning kräver. Därför kan detta distributionssätt rekommenderas.

Religionssamfundens förhållande till staten

Den europeiska statsuppfattningen bygger av tradition på en dualistisk samhällssyn. Enligt detta tänkesätt hänför sig förvaltningen till det offentliga området medan motsatsen, det privata området, bygger på principerna om privatautonomi. När det gäller förhållandet mellan stat och kyrka är den dualistiska modellen särskilt framträdande i Frankrike. I Frankrike baserar sig relationen mellan stat och kyrka på en lagstiftning från början av 1900-talet, där kyrka och stat är strikt separerade från varandra. Utgångspunkten är att alla religionssamfund är jämlika. Landet har ingen statskyrka eller officiell religion och inte heller erkända kyrkor. Religionssamfunden saknar också offentligrättslig ställning. Religionsutövning är en accentuerat privat angelägenhet och religionssamfundens verksamhet lyder under privaträttsliga bestämmelser och principer (RP 59/2006 rd).

Också i Finland kan religionsutövning ske enligt den dualistiska modellen och helt utan statens inblandning. Enligt förarbetena till grundrättighetsreformen innefattar religionsfriheten och friheten till religionsutövning bl.a. religionssamfundens rätt att själva besluta om sina religiösa förrättningar (RP 309/1993). Å andra sidan kan religionsutövning ske utan några som helst juridiska arrangemang.

När ett religionssamfund registreras införs det i ett register som förs av Patent- och registerstyrelsen. Syftet med religionsfrihetslagen var att betona de registrerade religionssamfundens autonomi, vilket innebär att också registreringen framför allt är ett sätt att registrera samfundsformen (RP 170/2002). Registreringen av ett samfund kan emellertid vara en förutsättning för att andra bestämmelser ska kunna tillämpas. I exempelvis skolorna ordnas det på begäran undervisning i den egna religionen om minst tre personer som är berättigade till undervisning bor inom samma kommun. Ett registrerat religionssamfund kan också, såsom nämns ovan, anhålla om rätt att viga och begrava.

Registrering i enlighet med religionsfrihetslagen kan, om samfundet själv så beslutar, utgöra grunden för de sist nämnda rättigheterna, vilket samtidigt innebär övervakning. I vardera avseendet är statens betydelse för religionsutövning relativt marginell. Relationen mellan ett registrerat religionssamfund och staten motsvarar långt den dualistiska modellen, där staten och religionssamfunden har få beröringspunkter i civilsamhället.

När det gäller den evangelisk-lutherska och den ortodoxa kyrkan är situationen emellertid en annan eftersom deras koppling till staten är stark. Men också i detta avseende finns det skillnader. Under de senaste decennierna har ortodoxa kyrkan i viss mån fjärmat sig från

staten medan förändringarna i relationerna mellan den evangelisk-lutherska kyrkan och staten varit små.

Från laglighetskontrollens synpunkt är den viktigaste förändringen att den ortodoxa kyrkans präster, diakoner och kantorer inte längre står i tjänsteförhållande till staten. Denna lösning är en naturlig del av lagändringen 2007 som genomgående underströk kyrkans autonomi. Med tanke på framtiden kan man även konstatera att man genom att fjärma kyrkan från staten undvek eventuella framtida problem. Vid tillämpningen av jämställdhetslagen är det vedertagen praxis att religionssamfundens autonomi respekteras, vilket innebär att de självständigt får besluta om de accepterar kvinnliga präster eller inte. Om den ortodoxa kyrkans präster fortsättningsvis skulle vara tjänstemän, hade staten varit den direkta arbetsgivaren och lönebetalaren. Med tiden hade man då kunnat fråga sig varför jämställdhetslagens krav på jämställdhet mellan könen förverkligas när det gäller alla andra statliga tjänster – inklusive i den evangelisk-lutherska kyrkan – men inte i den ortodoxa kyrkan. Hur är det möjligt att en så kategorisk och könsrelaterad diskriminering av kvinnor får förekomma inom en tjänstemannagrupp? I en sådan situation skulle även de faktiska samhällsliga maktrelationerna kunnat ha betydelse. Ungefär 81 % av befolkningen hör till den evangelisk-lutherska kyrkan medan endast en procent hör till den ortodoxa kyrkan. Efter reformen som understryker den ortodoxa kyrkans lösa relation till staten kommer en debatt eller konflikt av det slag som beskrivs ovan knappast att uppstå.

De båda statskyrkorna – den lutherska och den ortodoxa – har ändå fortfarande en hel del offentliga uppdrag. Även om folkbokföringen har överförts från församlingarna till staten sköter församlingarna fortsättningsvis de s.k. de gamla kyrkböckerna och lämnar uppgifter till befolkningsdatasystemet. Församlingarna upprätthåller ett stort antal kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader som är skyddade med stöd av lag. Också församlingarnas diakoni- och servicearbete samt barn- och ungdomsarbete består av verksamhet som stödjer och kompletterar kommunernas serviceutbud. Inom försvarsmakten tjänstgör evangelisk-lutherska militärpräster och motsvarande uppgifter sköts på deltid av den ortodoxa kyrkans präster. I fängelserna tjänstgör evangelisk-lutherska präster och även en ortodox fängelsepräst. De sist nämnda tjänstemännens löner betalas av staten ur respektive förvaltningsområdes anslag.

Den evangelisk-lutherska statskyrkans ställning avviker klart från den ortodoxa kyrkans i den meningen att till de lutherska församlingarnas lagstadgade uppgifter bl.a. hör att upprätthålla allmänna begravningsplatser. Alla har rätt till en grav på sin hemkommuns evangelisk-lutherska församlings begravningsplats. Man kan också få gravplats inom ett område för konfessionslösa. Det konfessionslösa gravområdet är avsett som ett i religiöst hänseende neutralt alternativ för personer som av religiösa eller livsåskådningsskäl inte vill bli begravda på

en evangelisk-luthersk begravningsplats. För konfessionslösa begravningsplatser fungerar församlingarna endast som tekniska upprätthållare.

Olikheterna i statskyrkornas och de övriga religionssamfundens ställning framgår också av finansieringen. Den evangelisk-lutherska kyrkans och den ortodoxa kyrkans medlemmar betalar kyrkoskatt till sin församling. Skattesatsen bestäms av kyrkofullmäktige eller av de ortodoxa församlingarnas församlingsfullmäktige. Skatt betalas på samma inkomster som kommunalskatten. Dessutom får församlingarna en andel av intäkterna av samfundsbeskattningen. Andra religionssamfund har inte beskattningsrätt. De registrerade religionssamfundet finansierar sin verksamhet huvudsakligen genom donationer, medlemsavgifter och annan egen medelsanskaffning. Statsbidrag beviljas religionssamfund på kalkylerade grunder utifrån deras medlemstal. I praktiken har dessa bidrag inte någon större betydelse. Exempelvis den katolska kyrkans bidrag uppgår i detta nu till 40 000–50 000 euro per år.

Framtidsutsikter

Europarådet utgår från att stat och kyrka ska hållas isär. Enligt rådets rekommendation är detta en allmänt accepterad utgångspunkt i demokratiska stater, även om nationella skillnader förekommer (ER:s rekommendation 1804/2007). Också den europeiska människorättskonventionen utgår från att religionsutövning inte hör till statens grundläggande uppgifter. Människorättsdomstolen har understrukt statens neutrala och opartiska roll i förhållande till hur olika religioner utövas. Beträffande statskyrkans ställning konstaterade Europarådets människorättsdomstol i fallet *Darby v. Sverige* att ett system som bygger på en statskyrka inte i sig kan anses kränka människorättskonventionens artikel 9 om religionsfrihet. Enligt kommissionen förekommer detta arrangemang i många länder som omfattas av människorättskonventionen och arrangemanget har funnits före konventionens tillkomst och innan de ifrågavarande staterna tillträtt konventionen. För att ett system som bygger på en statskyrka ska uppfylla de krav som artikel 9 ställer förutsätts det emellertid vissa särskilda skyddsåtgärder (Människorättskommissionens rapport 9.5.1989).

Också i Finland håller statskyrkornas position på att förändras. Den ortodoxa kyrkan och staten har under de senaste åren fjärmats från varandra. Men när det gäller den evangelisk-lutherska kyrkan har utvecklingen inte varit lika tydlig. I detta sammanhang är det intressant att konstatera att i andra nordiska länder, särskilt i Sverige och Danmark, har också den evangelisk-lutherska kyrkan under de senaste åren fjärmat sig från staten.

I Sverige omorganiserades förhållandet mellan stat och kyrka genom en lagändring som trädde i kraft i början av 2000. Följden är att det inte längre finns några kyrkliga myndigheter (RP 1997/98:116). Inte heller justitieombudsmannen har någon övervakningsbaserad allmän behörighet i förhållande till den evangelisk-lutherska kyrkan. Kyrkan övervakas av justitieombudsmannen endast när dess verksamhet i lag uttryckligen har definierats som myndighetsverksamhet. Som exempel kan nämnas är begravningsväsendet och uppgifter i anslutning till lagring av offentliga handlingar (se t.ex. Sveriges justitieombudsmans avgöranden 4890/2005 och 556/2006). På motsvarande sätt utsträcker sig Danmarks justitieombudsmans behörighet enligt lagen om Danmarks justitieombudsman (473/1996) till den evangelisk-lutherska kyrkan. Behörigheten är emellertid begränsad så att den inte gäller i frågor som direkt eller indirekt berör kyrkans läror eller doktriner.

För de högsta laglighetsövervakarna i Finland är det ett problem att den evangelisk-lutherska, den ortodoxa och den katolska kyrkans ställning som övervakningsobjekt avviker från varandra. Skillnaderna i övervakningen är stora med beaktande av likheterna mellan dem, t.ex. när det gäller kyrkosamfundens allmänna kristna utgångspunkter, nuvarande uppgifter och exempelvis prästernas roll som själavårdare. För närvarande föreskrivs det i lag om den evangelisk-lutherska och den ortodoxa kyrkans uppgifter. I kyrkolagen föreskrivs det att den evangelisk-lutherska kyrkans uppgift är att i enlighet med sin bekännelse förkunna Guds ord och förvalta sakramenten samt också i övrigt verka för att utbreda det kristna budskapet och förverkliga kärleken till nästan. Den ortodoxa kyrkan tjänar enligt lagen människorna genom heliga förrättningar, ortodox fostran och undervisning, diakoni- och välgörenhetsarbete samt annan verksamhet som grundar sig på den ortodoxa kyrkans tradition. Det finns självfallet inga lagbestämmelser om katolska kyrkan i Finland men kyrkan anger själv sina uppgifter som inte väsentligt skiljer sig från dem som nämns ovan.

Kärnan i t.ex. prästarbetet utgörs av uppgifter i anslutning till religionsutövning. Även om det i lärofrågor förekommer skillnader mellan den evangelisk-lutherska, ortodoxa och katolska kyrkan kan man undra om dessa kyrkosamfunds prästarbete i praktiken skiljer sig från varandra. Man kan ytterligare ställa frågan om skillnaden mellan kyrkosamfunden är så stor att prästuppgifterna i den evangelisk-lutherska kyrkan ovillkorligen måste skötas som ett tjänsteuppdrag.

När lagen om ortodoxa kyrkan stiftades 2006 konstaterade grundlagsutskottet att det inte finns något behov att bibehålla tjänsteförhållandet eftersom en präst endast i liten utsträckning utövar offentlig makt. Eftersom ingen motsvarande totalrevidering av den lutherska kyrkolagen har gjorts under den senaste tiden blir det oklart i vilken utsträckning samma argumentation skulle kunna tillämpas på den evangelisk-lutherska kyrkan. Även om den evan-

gelisk-lutherska kyrkan exempelvis i begravningsverksamheten utövar betydligt mer offentlig makt och har fler offentliga uppdrag än den ortodoxa kyrkan torde det förhålla så att t.ex. tyngdpunkten i prästernas vardagsarbete i vardera kyrkosamfundet ligger på religionsutövning.

För de högsta laglighetsövervakarna är det problematiskt, när det gäller gränsdragningen mellan religionsutövning och tjänsteutövning, att en evangelisk-luthersk präst i egenskap av tjänsteman och kyrkan i egenskap av myndighet särskilt måste motivera att de har agerat i rollen som religionsutövare och som tjänsteman eller myndighet. I Finland har det förts en debatt där det hävdats att de högsta laglighetsövervakarna har ingripit alltför mycket i den evangelisk-lutherska kyrkans verksamhet (GrUB 17/2006). Mindre uppmärksamhet har man fäst vid att den lutherska kyrkans roll som å ena sidan ett religionssamfund och å andra sidan en myndighet uttryckligen har definierats endast i nya speciallagar som tillkommit under de senaste åren. Kyrkolagen som är den viktigaste författningen i detta sammanhang stiftades däremot 1993 (1054/1993), dvs. före grundrättighetsreformen 1995. Definitionen av begreppen utövning av offentlig makt och offentliga uppdrag kan därför inte vara på samma sätt strukturerad i kyrkolagen som exempelvis i lagen om ortodoxa kyrkan som stiftades för några år sedan.

Med hänsyn de högsta laglighetsövervakarna och över huvud taget den inhemska rättsvården vore det viktigt att definiera vad som avses med utövning av offentlig makt inom den evangelisk-lutherska kyrkan, på samma sätt som man gjort exempelvis i Sverige. I lagarna och dess förarbeten borde man då uttryckligen ange när kyrkan sköter sådana myndighetsuppdrag som fortsättningsvis lyder under de högsta laglighetsövervakarnas övervakningsansvar.

Också i internationellt hänseende vore det viktigt, rentav nödvändigt, med noggranna definitioner. Om ett ärende som gäller den evangelisk-lutherska kyrkan anhängiggörs exempelvis vid Europeiska människorättsdomstolen kommer domstolen självklart att respektera de nationella utgångspunkterna. Å andra sidan är det uppenbart att det skulle vara svårt för domstolen att bilda sig en korrekt uppfattning om den evangelisk-lutherska kyrkans ställning i Finland eftersom den så markant avviker från människorättsdomstolens utgångspunkter i detta avseende. Om man inte är förtrogen med systemet eller om det är svårt att bilda sig en uppfattning om dess mekanismer, kan det uppstå en så kallad processrisk. I detta fall är processrisken dessutom dubbel. Det finländska systemet ligger nämligen långt från den europeiska primära lösningen och dess grunder har inte i något skede skrivits in i vår nationella lagstiftning. En tydlig kodifiering av den evangelisk-lutherska kyrkans nationella utgångspunkter skulle minska också denna risk.

Källor

- Förvaltningsutskottets betänkande 20/2006 rd
- Regeringens proposition 57/1985 rd
- Regeringens proposition 309/1993 rd
- Regeringens proposition 1/1998 rd
- Regeringens proposition 77/2001 rd
- Regeringens proposition 170/2002 rd
- Regeringens proposition 59/2006 rd
- Regeringens proposition 77/2001 rd
- Regeringens proposition 14/2008 rd
- Grundlagsutskottets utlåtande 28/2006 rd
- Grundlagsutskottets betänkande 17/2006 rd
- Regeringens proposition 1997/98:116 (Sverige)

I artikeln har lagstiftning, lagberedningsdokument och rättspraxis följts fram till 30.9.2009.

RIKSDAGENS JUSTITIEOMBUDSMAN

Helsingfors
FI-00102 Riksdagen